

Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Başlıca Beydâvî Hâşiyeleri

HAKAN UĞUR

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Tefsir Tarihi üzerine yazılan eserlerde Osmanlı döneminde yapılmış tefsir çalışmalarından fazlaca bahis olmadığı görülmektedir. Ebu's-Suûd ve Bursevî'nin tefsiri gibi birkaç örnek dışında Osmanlı döneminde yazılmış tefsirlerden günümüzde bilinen ve basılmış olanı pek yoktur. Aynı şekilde, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi* ve Ziya Demir'in *Osmanlı Müfessirleri* kitabı gibi birkaç kaynak istisna edildiğinde Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları hakkında hacimli bir çalışma yapılmamıştır. Peki, bunun sebebi nedir? 600 yıl boyunca Osmanlı âlimleri hiç tefsir yazmamışlar mıdır, yazdıysa neden birkaçı dışında hiçbirinden haberdar değiliz? Bunun pek çok sebebi olmakla birlikte bizim vurgulamak istediğimiz, Osmanlı âlimlerinin telif anlayışları veya geleneğidir. Yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerin tefsir bölümlerini incelediğimizde Osmanlı döneminde daha çok hâşiye türü eserlerin yazılmış olduğunu görürüz. Tefsir çalışmalarında hâşiye türü eserlerin daha çok tercih edilmesinin pek çok sebebi olabilir. Kanaatimizce ilim erbabının mahiyetkârlıkları ve tevazuu, yani kendilerini tefsir yazmaya layık görmemeleri bunda etkili olabileceği gibi, hadis, kelâm gibi birtakım bilim dallarında da yaygın olan bir ilmî gelenek olan şerh ve hâşiye türü eser yazma geleneğinin etkili olduğu da düşünülebi-

lir. Kanaatimizce bir başka önemli sebep de şudur: Pek çoğu medrese hocası olan müfessir âlimler, medreselerdeki öğreticilik görevleri esnasında yıllarca, başta Beydâvî Tefsiri olmak üzere birtakım tefsir metinleri okutmuşlardır. Bu faaliyetleri esnasında tuttıkları notları daha sonra derleyip hâşiye veya ta'lik olarak kitap haline getirmişlerdir. Bu şekilde, pek çok ilim adamına ait tefsir hâşiyeleri mevcuttur. Tefsir türü eserlerin beklenildiği kadar çok olmaması ve daha çok hâşiye türü eser yazılması ve bu hâşiyelerin tefsir ciddiyetinde ve boyutunda olmadığı düşüncesi, sebepler üzerinde durulmaksızın Osmanlı döneminin tefsir çalışmaları açısından verimsiz olduğu, yüzyıllar boyunca Kur'an tefsiri adına zikre geçecek bir çalışma yapılmadığı, yapılan çalışmaların da hâşiye/şerh şeklinde taklitçi ve tekrara dayanan bir özelliğe sahip olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuştur. Bu hâşiyeleri incelediğimizde onların zannedildiği kadar basit eserler olmadığını anlamamız mümkün olacaktır.

İslâm tarihi boyunca Kur'an'ı anlamak için kendisine müracaat edilen tefsirler arasında birkaç tanesi temayüz etmiş ve bunlar, her dönemde itibar gören eserler olmuştur. En çok rağbet gören ve üzerine en çok çalışmalar yapılan tefsirlerden biri de Müfessir Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı eseridir. İlk kurulduğu dönemden Cumhuriyet döneminde ilga edilmesine kadar Osmanlı medreselerinde en çok itibar gören ve tefsir derslerinde sürekli okutulan iki eserden biri de yine Beydâvî'nin Tefsiri, diğeri ise Zemahşerî'nin (v. 1143 M.) *el-Keşşaf*'ıdır.¹ Osmanlı medreselerinde her zaman üst düzeyde ilgiye mazhar olmuş olan Beydâvî Tefsiri, Osmanlı'nın son döneminde icra edilmiş olan Huzur derslerinin de başından itibaren değişmez malzemelerinden biridir.² Bu tefsir, İslâm dünyasında çok değerli bir eser olarak hüsnü kabul görmüş, asırlar boyunca ehl-i sünnet dünyasında medreselerde okutulmuş, üzerinde 250'den fazla şerh, hâşiye, ta'lik yazılmış ve ihtisarları yapılmıştır.³ Eser üzerinde, Osmanlı döneminde de 60 kadar hâşiye ve ta'lik yazılmıştır. Bu tefsir o derece ilgiye mazhar olmuştur ki Beydâvî Tefsiri üzerine yazılmış hâşiyelerin de hâşiyeleri yapılmıştır. Bu tebliğde, Türkiye'nin önde gelen yazma eserler kütüphanelerinden Konya Yusufağa ve Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer alan Beydâvî hâşiyelerinden başlıcalarını inceleyerek üslup, muhteva gibi birtakım hususlarda değerlendirmeler yapmak suretiyle ne gibi orijinal yönlerinin olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

1 Bakara 2/274.

2 Beydâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 138.

3 Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî*, vr. 37b.

Yusufağa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde, Beydâvî Tefsiri üzerine yazılmış, tamamı yazma halinde olan pek çok hâşiyeye yer almaktadır. Bu hâşiyeleri iki grupta değerlendirmek mümkündür. Bunlardan bir kısmında, Kur'an'ın bir veya birkaç sûresi veya bir grup âyeti konu edilmiştir. Bazı hâşiyeler ise, Kur'an'ın tamamı üzerine Beydâvî'nin yaptığı açıklamaları biraz daha geniş şekilde ele alma amacını güder. Biz, daha çok ikinci olarak zikrettiğimiz, yani Kur'an'ın bütünü üzerine yapılmış çalışmaları ele alacağız.

Osmanlı Döneminde Beydâvî Tefsirine hâşiyeye yazmış olan zevattan başlıcaları şunlardır: el-Kirmânî (v. 786/1384), Cürçânî (v. 816/1413), Molla Hüsrev (v. 885/1480), İbnü't-Temcîd (v. 890/1485), Süyûtî (v. 911/1505), el-Karamânî (v. 920/1514), Zekerîyya el-Ensârî (v. 926/1520), İbn Kemâl Paşa (v. 940/1534), Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî (v. 943/1537), Şeyhzâde Muhyiddin (v. 951/1544), Kınalızâde Ali Çelebi (v. 979/1573), Bahâüddin Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî (v. 1031/1625), Şihâbüddin el-Mısrî el-Hafâcî (v. 1069/1659), Muhammed Hâdimî (v. 1176/1770), İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Konevî (v. 1195/1789), Ahmed b. Hayreddin es-Sobicevî, Abdülganî b. İsmail en-Nablûsî, Ahmed b. Muhammed el-Kevâkibî ve Hoca Sa'deddin.

Yusufağa ve Yazma Eserler Kütüphanesinde, bazı Beydâvî Tefsiri Hâşiyelerine ait çok sayıda nüsha yer almaktadır. Araştırmalarımız sonucunda Kütüphanede Hâşiyeleri yer alan şu isimleri tespit ettik: Ahmed b. Muhammed b. Ömer Şehabeddin Huffâcî, Muhammed b. Musa el-Bosnavî, Mehmet Emin b. Sadreddin eş-Şirvânî, Kazâbâdî Ahmed b. Muhammed, İsmail b. Muhammed el-Konevî, Bahâeddin Âmilî Muhammed b. Hüseyin, Hâfız el-Kebir, Yusuf Efendizade Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed, İsmâuddin İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî, Debbağzade Muhammed b. Ahmed, Sâdık el-Geylânî Mahmud b. Hüseyin el-Afzalî el-Hâzikî, Fenârî Muhammed b. Muhammed b. Hamza, Rüşenî, Uşşâkizade Abdülbâkî b. Abdurrahim b. Hüsameddin, Hatib el-Kâzerûnî Ebu'l-Fazl Muhammed el-Kuraşî, Muhammed Emin el-Huseynî, Şeyhzâde Muslihuddin b. Mustafa el-Konevî, Molla Hüsrev Muhammed b. Feramuz, Hüseyin b. Hasan el-Hüseyinî el-Halfalı, Şahabeddin Şemseddin Muhammed el-Ezherî, Şîranşî, Sadreddin eş-Şirvanî, Ali el-Kârî Nureddin b. Sultan Muhammed el-Herevî, Sa'dî Çelebi, Muslihuddin Mustafa b. İbrahim İbnü't-Temcîd, Kocavî, Acem Sinan Sinaneddin Yusuf b. Hüseyin el-Berdâî, Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî. Bu isimleri göz önünde bulundurursak bu iki kütüphanede 28 âlime ait 112 nüsha ve müellifini tespit edemediğimiz dört nüsha Beydâvî Tefsiri Hâşiyesinin yer aldığını görürüz. Biz bu nüshalardan 27 tanesini

temin ettik. Şirânşî, Sadreddin eş-Şirvânî, Acem Sinan, Sa'dî Çelebi, Uşşâkîzade Abdülbâkî b. Abdurrahim b. Hüsameddin,⁴ Molla Hüsrev Muhammed b. Feramuz,⁵ Hatib el-Kâzerûnî Ebu'l-Fazl Muhammed el-Kuraşî, Bahâeddin Âmilî Muhammed b. Hüseyin,⁶ Hâfız el-Kebîr,⁷ Yusuf Efendizade Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed,⁸ Sâdık el-Geylânî,⁹ Fenârî Muhammed b. Muhammed b. Hamza,¹⁰ Muhammed Emin el-Huseynî,¹¹ Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî,¹² Muhammed b. Musa el-Bosnavî,¹³ Rüşenî,¹⁴ Ali el-Kârî,¹⁵ el-İsferâyînî¹⁶ ve Şahabeddin Şemseddin Muhammed el-Ezherî'den¹⁷ ibaret 19 kişiye ait 23 hâşiye ve yazarı hakkında bilgi olmayan dört adet hâşiye¹⁸ olmak üzere 27 adet Beydâvî Tefsiri Hâşiyesi'ni temin ettik. Bu Tebliğde, söz konusu iki kütüphanede yer alan Beydâvî Tefsiri hâşiyelerinden altı tanesini tanıtacağız. Bu hâşiyelerin sahipleri şunlardır: Acem Sinan Sinaneddin Yusuf el-Berdâî, Sa'dî Çelebi, Sâdık el-Geylânî, Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, Rüşenî, Ali el-Kârî.

Şimdi eserleri ve sahiplerini tanıtalım:

1. Acem Sinan Sinaneddin Yusuf el-Berdâî

Tam ismi Sinaneddin Yusuf el-Berde'î olan¹⁹ Acem Sinan'ın eseri, daha çok ferâiz ile ilgili hükümlerin açıklamalarından oluşmakta ve Fâtiha sûresinin başından Bakara sûresinin 71. âyetine kadar devam etmektedir.²⁰

-
- 4 Ziya Demir, *XIII.-XVI. yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Yayınları, İstanbul 2006, s. 88; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 19, 23, 28, 42-43; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, s. 55, 163-178
- 5 Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri I-III*, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1951, I, s. 13.
- 6 Yusuf Rahman, "Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil'inde Beyzâvî'nin Hermenotiği" (çev. İbrahim Görener), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XI, s. 221; Cerrahoğlu, İsmail, "Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil", *DİA*, İstanbul 1995, XI/261, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 647.
- 7 Demirbaş No: 4092.
- 8 Demirbaş No: 3391, 7389.
- 9 Demirbaş No: 16.
- 10 Demirbaş No: 225.
- 11 Demirbaş No: 366.
- 12 Demirbaş No: 702.
- 13 Demirbaş No: 703.
- 14 Demirbaş No: 704.
- 15 Demirbaş No: 705.
- 16 Demirbaş No: 706.
- 17 Demirbaş No: 707.
- 18 Demirbaş No: 708.
- 19 Demirbaş No: 4648.
- 20 Demirbaş No: 7393, 7403.

Acem Sinan'a ait Beydâvî Tefsiri Hâşiyesi'nin kapağında *Tefsiru'l-Müşkilât Hâşiye-i Muhâkemât ale'l-Beydâvî* ismi kaydedilmiştir. Ancak kütüphane kayıtlarına göre kitabın ismi *Hâşiye alâ Envârî't-Tenzîl*'dir. 227 varaktan oluşan kitabın her sayfası 23 satırdan ibarettir. Kitabın boyutları 215x155-165x120 mm.dir. Demirbaş numarası 42 Kon 2450 olan kitap, düzgün bir tâlik yazıyla yazılmıştır.

Eser, Kur'an okumanın faziletine dair bir hadis-i şerif ile başlar. Yazar, bu hadisi bir buçuk sayfa kadar açıkladıktan sonra dua ile devam eder. Eserin bir hadis ve onun izahı ile başlaması, bu tür eserlerde çok sık rastlamadığımız bir özelliktir. Hâşiye, Beydâvî'nin tefsirin başında zikrettiği duanın açıklaması ile devam eder. Yazar, Beydâvî'nin bu duası ile berâet-i istihlal sanatını kullandığını, tefsirin konusunun Allah'ın muradına delâlet etmesi açısından Kur'an olduğunu, müfessirin de bu duada genel anlamda Kur'an'ın zatını, sıfatlarını ve ahvalini zikrettiğini, sanki bu dua ile konunun özünü ifade ettiğini söyler. Daha sonra "inzâl" ve "tenzîl" kavramları arasındaki farka işaret ederek "tenzîl" in tedrici olarak indirmek, "inzâl" in de bir defada indirmek anlamına geldiğini söyler. Daha sonra Kur'an'ın inzâlî konusundaki klasik Ehl-i Sünnet görüşünü dile getirerek Kur'an'ın Levh-i Mahfuz'dan bir defada dünya semasına indirildiğini, orada "sefera" meleklerine yazmalarının emredildiğini, daha sonra ise 23 sene içinde âyetlerin parça parça tenzîlinin gerçekleştiğini ifade eder.

Acem Sinan, bu Mukaddime bölümünde Beydâvî'nin cümlelerini uzun uzun açıklamaktadır. Bunu yaparken ilk önce onun cümlelerini lafız olarak ele almakta, daha sonra şerh etme yoluna gitmektedir. Sinan, bu ilk kısımda Beydâvî'nin usulüne tabi olup önce Besmele ile ilgili bahislere girerek, akabinde ilk sûre olan Fatıha sûresine geçmiştir.

18-20. sayfalar arasında Lafzatullah'ın iştikakı ve manaları hakkında açıklamalar yer almaktadır.

Tefsir, Bakara sûresi 70. âyetine Beydâvî'nin yaptığı açıklamanın şerhi ile sona ermektedir.

Hâşiyede dikkat çekici bir üslup olarak, yazarın ilk olarak Beydâvî'nin ibarelerini uzun açıklamalarla lafzen açıklama yoluna gittiğini görüyoruz. İlk olarak kelimelerin yapısı, iştikakı izah edilmekte, daha sonra Beydâvî'nin kurduğu cümlelerin çözümlemeleri yapılmakta, en sonunda ibarelerin açıklamasına geçilmektedir. Ümmi Sinan, Beydâvî'nin zikrettiği rivâyetleri kabul etmeyen görüşlere de yer yer değinmektedir.²¹

2. Sa'dî Çelebi (v. 945 H.)

Tâcizade Sa'dî Çelebi veya Tâcî Beyzâde Sa'dî Çelebi gibi isimlerle tanınan Sa'dî Çelebi'nin tam ismi, Sa'dullah b. Âsâ b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî'dir.²² Kastamonu'nun Daday ilçesinde doğan²³ Sa'dî Çelebi, çocukluk çağında babasıyla birlikte İstanbul'a gelmiştir.²⁴ Muhammed Samsuni'ye intisab eden Çelebi, başta Murad Paşa Camiinde imam olan babası olmak üzere devrinin büyük âlimlerinden eğitim görmüştür. İlk olarak Başçı İbrahim Medresesinde, daha sonra Edirne'deki Taşlık Medresesinde, İstanbul'daki Mahmud Paşa, Bursa'daki Sultan Murad Medresesinde, akabinde İstanbul'daki Ali Paşa Medresesinde, daha sonra ise Sahn-ı Seman Medreselerinde müderris olarak görev yapmıştır. Daha sonra İstanbul'da kadı olan Sa'dî Çelebi, on bir yıl bu görevinde kaldıktan sonra azledilmiştir. Azlini müteakip tekrar Seman Medreselerindeki görevine tayin edilmiştir. Kemal Paşazade'nin vefat etmesi üzerine onun yerine Şeyhülislâm olarak görevlendirilmiştir. İslâmi ilimlerin her sahasıyla iştigali olan Sa'dî Çelebi'nin üç dilde yazılmış şiir ve gazelleri mevcuttur.²⁵ Değişik ilmi konularla ilgili risaleleri ve bilhassa medresedeki dersleri esnasında mütalaa ettiği kitaplara yazdığı ta'likat ve hâşiyeleri mevcuttur. Anadolu Kazaskeri Cafer Çelebi'nin kardeşi olan ve İstanbul'da Fatih Camii yakınlarında bir Darul Kurrâ yaptırmış olan Sa'dî Çelebi, bütün ömrünü ilim ve ibadetle geçirmiş ve H. 945 senesinde vefat etmiştir.

Sa'dî Çelebi, daha çok tefsir ve fıkıh alanlarında eser vermiştir. Eserlerinin başlıcaları şunlardır: Hâşiyeye alâ Tefsiri'l-Beydâvî (el-Fevâidü'l-Behiyye), Fetâvâ-i Sa'diyye (Mecmua-i Fetâvâ), Manzume fi'l-Fıkıh, Hâşiyeye alâ Şerhi'l-

22 Ali, Yusuf Ahmed, *el-Beydâvî ve Menhecuhu fi't-Tefsir* (Basılmamış Doktora Tezi), Mekke, tsz., s. 339.

23 Şakâyık Zeyline göre Müftü Abdülkadir adında birinin ders aldığı Acem Sinan adında bir müderris vardır. Bu kişinin muhaşşim olup olmadığını kestirmek pek kolay değildir. Bk. Meccî Muhammed Efendi, *Şakaik-ı Nu'maniyye ve Zeyleri Hadâiku's-Şakaik*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, I, 177. *Tazarru'ne* sahibi meşhur Sinan Paşa'nın (v. 891/1486) da Beydâvî'nin Tefsiri'ne dair bir Hâşiyesi, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde yer alır. Sinan Paşa'nın da ismi Yusuf olarak kayıtlara geçmiştir. İkisinin aynı kişi olup olmadığı hakkında da kesin bir kanaate varamadık. Sinan Paşa hakkında bk. Aylin Koç, "Sinan Paşa", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 229-230.

24 Msl. Bk. Ümmi Sinan, *Hâşiyeye alâ Envâri't-tenzil*, vr. 12.

25 Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat (1344/1925), *Osmanlı Müellifleri, I-III*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, s. 323; Hayreddin Zirikli, *A'lâm Kâmusu Terâcim*, Dâru'l-İlim, Beyrut 1990, III, 88; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II, 641-642; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, Maarif Vekâleti, Ankara 1941, III, 191.

Hidâye (Hâşiye ale'l-Înâye fi Şerhi'l-Hidâye, Resâil ve Ta'likât-ı Muhtelife, Hâşiye ale'l-Kamus (li'l-Firuzabadi)).²⁶

Sa'dî Çelebi'nin Beydâvî Tefsiri hâşiyesinin tam ve eksik pek çok nüshası kütüphanelerde bulunmaktadır. En çok yaygın olan ve bilineni ise Hud sûresi ile Nas sûresi arasındaki kısımları ihtiva eden nüshadır. Bazı kaynaklara göre Sa'dî Çelebi bu iki sûre arasındaki kısmın hâşiyesini yazmış, hâşiyenin baş kısmını ise onun vefatından sonra oğlu Pir Muhammed onun üslubu üzere değişik hâşiyelerden topladığı bilgilerle ve kendi bilgisiyle yazmıştır. Bazılarına göre ise eserin baş kısmı Çelebi'nin öğrencisi Abdurrahman b. Ali tarafından tamamlanmıştır. Ziya Demir'in naklettiğine göre bir nüshada Mukaddime'nin sonundaki bir kayıt bu görüşü desteklemektedir.²⁷

Sa'dî Çelebi'nin Beydâvî Tefsiri üzerine yazdığı *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl* adlı eserin yazma nüshası 420 varaktan oluşur ve her sayfa ortalama 33 satırdan oluşur. Kitabın boyutları 310x215-225x147mm.dir. Demirbaş numarası 42 Kon 4035 olan kitap, nesih yazıyla yazılmıştır.

Kitabın sahibi, tefsirin hemen başında Fatıha sûresi ile ilgili bahislere giriş yapmıştır. İlk olarak Fatıha sûresinin niçin bu ismi aldığına dair, Beydâvî'nin nakletmediği birtakım bilgileri zikretmiştir. Bu kapsamda, Taftazânî'nin bu sûreyi “Fatihatü'l-Kitap” olarak zikrettiğini “acaip” kaydıyla belirterek bu durumda Sûre kelimesinin ona izafesinin gerekli olacağını belirttikten sonra Seyyid Şerif Cürçânî'nin de Keşşaf Tefsiri'ne yaptığı hâşiyede zikredildiğine göre, bir şeyin başlangıcına onun fatıhası dendiğini, sözkonusu sûrenin bu ismi almasının sebebinin de onun Kur'an'ın başında bulunmasından kaynaklandığını ifade eder. Yazar, Fatıha sûresi ile ilgili olarak on sayfadan fazla malumat verdikten sonra sûrenin tefsirine geçerek Beydâvî'nin lafızları temelinde tefsire başlar.

Fatıha sûresinin tefsirinin başlangıcında, kitabın istinsahını yapan kişinin bir notuyla karşılaşırız. Nota göre bu nüsha, Hâşiyenin sahibi olan Sa'dî Çelebi'nin piyasada az bulunan müellif nüshasına dayanıyor. Bu kısa nottan sonra başlayan Fatıha sûresinin tefsiri, bir sayfa sonra sona eriyor ve Bakara sûresine geçiliyor.

Hâşiye'de Beydâvî'nin ifadelerinden oldukça az bir kısmı seçilerek açıklamaları yapılmıştır. Bu sayede 420 sayfada tefsirin tamamının hâşiyesi yapılmıştır. Sa'dî Çelebi, Beydâvî'nin ifadelerini “kavluhu” başlığı ile iktibas etmektedir.

²⁶ Mehmet İpşirli- Ziya Demir, “Sâdi Çelebi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 404; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, s. 323; Zirikli, *A'lam*, III, s. 88; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 641.

²⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 639-640.

Sa'dî Çelebi'nin Hâşiyesi'nin baş kısımlarında Sa'deddin et-Taftazânî, Seyyid Şerif el-Cürçânî ve Ekmeleddin el-Babertî'nin görüşlerine yer verilmiş, ayrıca Celâleddin es-Süyûtî'den yapılan nakillerde tercih edilen görüşler bildirilmiştir. Ayrıca el-Keşşaf üzerine yapılan çalışmalardan istifade edilmesi ve bunlara ilaveler yapılması, esere ayrı bir değer kazandırmıştır.²⁸ Sa'dî Çelebi, eserinde Beydâvî'nin sûre sonlarında naklettiği hadislerin tahririni de yapmıştır.

3. Sâdık el-Geylânî Mahmud b.Hüseyin el-Afzali el-Haziki (v. 976 H.)

Sâdık el-Geylânî'nin tam ismi, Mahmud b. Efdal el-Huseynî el-Hâziki'dir. H. 976 yılında vefat eden Geylânî hakkında kaynaklarda pek bilgi yoktur. A'raf sûresinden Nas sûresine kadar bir kısmı ihtiva eden Hâşiyeye, *Hidâyetü'r-ruvât ile'l-fâruk el-müdâvî li'l-acz an Tefsiri'l-Beydâvî* ismini taşır. Muhaşşî eserini H. 953 senesinde tamamlamıştır.²⁹

İncelediğimiz yazma nüshanın başındaki kayda göre *Hâşiyeye alâ Beydâvî* olarak isimlendirilen eser 928 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada ortalama 21 satır yer alır. 42 YU 702 demirbaş kayıtlı ve 215x135-140x75 mm. boyutlarındaki eser, tâlik hatla yazılmıştır. Eser, Fatiha sûresinden Nas sûresine kadar Kur'an sûrelerinin tamamının tefsirini içine alır. Kitap, başındaki kayda itimat edilirse Hicri 959 yılında Mısır'da Hattat Yusuf b. Muhammed el-Ensârî tarafından istinsah edilmiştir.

Eserin başında, klasik eserlerde rastladığımız usul üzere hamdele, salvele ile başlanır. Onlardan sonra yazar, bu eserin yazılma serüvenini anlatır. Yazdığına göre kendisi medreselerde dini ilimleri tahsil ettikten sonra Diyar-ı Rum'a yani Anadolu'ya göçmeye niyetlenir. Buna sebep olarak da kendi zamanında Anadolu'da mâişet derdi ve gam-kasavet gibi sıkıntıların bulunmadığını, özetle orada bolluk içinde yaşandığını vurgular. Devamla, oraya ulaştığında Veziriazam İbrahim Paşa'nın da desteğiyle saadet içinde bir hayata kavuştuğunu belirtir. O memleketin âlimlerinin değişik ilim dallarındaki faaliyetlerine katıldığını söyler. İbrahim Paşa'nın yardımcılarıyla daha önce tasavvur dahi edemeyeceği imkânlarla kavuştuğunu yineler. Veziriazam'ın vefatından sonra hile ve yalan yoluyla insanların mallarına el koyan birtakım kişilerin türediğini bildirir. Bu konuları anlatmaya devam ettikten sonra mal-mülk gibi hususların dünyanın

28 Sa'dî Çelebi hakkında geniş bilgi için bk. Şakıık Zeylleri, I, 337-338, 446, 492, 503; Mehmet İpşirli, Demir, Ziya, "Sâdî Çelebi", *DİA*, XXXV, 404-405; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 324-327.

29 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 326-327.

zineti olduğunu, iki dünyada da tek gayenin ihtida yani İslâm'ın öngördüğü şekilde bir hayat geçirmek olduğunu söyler. Daha sonra, tefsir alanında yazılmış eserlerin en iyisi olan ve zamanının en büyük âlimi olan ve birçok ilmi hazmetmiş olan Beydâvî'nin yazmış olduğu Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl adlı eser üzerine bir tâlik hazırlamaya niyet ettiğini söyler. Eserinde, bu tefsirdeki zor ve kapalı ifadeleri şerh ettiğini, genel açıklamalarla geçilmiş konuları geniş olarak açıkladığını, mutlak ifadeleri sınırlandırdığını, içinde yer alan gizli kalmış bazı malumatı açığa çıkardığını zikreder. Daha sonra ilahi kitapların ve peygamberlerin gönderiliş sebepleriyle konuya devam eder.

Sâdık el-Geylânî birtakım açıklamalarını yaptıktan sonra Beydâvî'nin Tefsirin başındaki Mukaddimesi'ni kelime kelime tahlil ederek uzun uzun açıklar. Yaptığı şerhte Beydâvî'ye ait lafzı “kavluhu” kaydının arkasından vererek, hemen sonrasında kendi açıklamalarını yapar. Paragraflarda önemli gördüğü bir açıklamayı yapmadan önce “i'lem” (bilesin ki) kaydını koyar. Bazen de konu ile ilgili faydalı yan bilgileri zikretmeden önce “faide” ifadesini kullanır. Geylânî, sûre başında Beydâvî'ye ait ifadeleri şerh etmeden önce sûre hakkında uzun sayılabilecek malumatlar verir. Sûre ile ilgili birtakım tartışmalardan bahseder. Daha sonra Beydâvî'nin, sûrenin tefsirine dair lafızlarına geçer. Mesela Fatiha sûresinin tefsirine başladığında ilk önce sûre kelimesi hakkında bilgi verir. Daha sonra Fatiha sûresinin ne nasih, ne de mensuh bir sûre olamayacağını, çünkü onun baş tarafının senâ, son tarafının ise duadan ibaret olduğunu zikreder. Daha sonra Kur'an âyetlerinin neshi konusunu, ilgili rivayetler ışığında irdeler.

el-Geylânî, yeri geldikçe Kur'an ilimleriyle ilgili birtakım açıklamalarda bulunur. Mesela nesh meselesine değinerek, Kur'an'da neshin varid olduğunu, ancak neshin söz konusu olduğu Kur'an âyetlerinin 24 adet olduğunu söyleyerek onları sıralar.³⁰

el-Geylânî'nin Hâşiyesinde yaptığı açıklamalar çok uzun değildir. Beydâvî'nin açıklamalarının ardından çoğunlukla birkaç cümlelik izahla yetinilir.

4. Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (v. 1096 H.)

Tam ismi Muhammed b. el-Hasen b. Ahmed b. Yahya el-Hanefi el-Müfti el-Halebî'dir. el-Kevâkibî, H. 1096 yılında vefat etmiştir.³¹ el-Kevâkibî'ye ait *Hâşiyeye ale'l-Hâşiyeye es-Sa'di alâ Tefsir el-Kâdi* isimli bu eser, Sa'dî'nin Beydâvî Tefsiri üzerine yazdığı hâşiyeye Kevâkibî'nin yazdığı hâşiyedir. Hicri 1100 tarihinde Hattat

30 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 327.

31 Mehmet İpşirli- Ziya Demir, “Sâdi Çelebi”, s. 405.

İbrahim b. Muhammed tarafından istinsah edilen Hâşiye, 776 varaktır. Ortalama 21 satırlık sayfalarından oluşan eserin boyutları, 215x160-155x100 mm.dir. 42 Yü 705 demirbaş numarası ile kayıtlı eser, nesih hatla yazılmıştır.

Kevâkibî eserine kısa bir Mukaddime ile başlar. Mukaddime, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra Kevâkibî bu eserini, Envâru't-Tenzîl tefsiri üzerine yazılmış Sa'dî Efendi hâşiyesini tefsir dersinde işlerken kaleme aldığını belirtir. Bu eserin amacının Envâru't-Tenzîl tefsirini yanlış görüş ve yaklaşımlardan uzak tutmak olduğunu bildirir. Daha sonra hemen Fatıha süresinin tefsirine başlar. Eserinde ilk olarak Beydâvî'nin lafzını "Kâle'l-Kâdi" lafzıyla verir. Daha sonra Sa'dî'nin hâşiyesini "Kâle Sa'dî Efendi" ifadesiyle naklettikten sonra, kendi görüşlerini "Ekûlu" ifadesiyle tasrih eder. Eserin bütününde bu üslup korunur. Eser, aynı zamanda Sa'dî Efendi'nin kıymetli hâşiyesini de inceleme imkânı vermesi bakımından ayrı bir değeri haizdir.

5. Rüşenî (v. 892 H.)

Osmanlı döneminin seçkin âlimlerinden biri olan alim-mutasavvıf-şair Dede Ömer-i Rüşenî Aydın ilinde doğmuştur. Tam ismi Ömer Ziyauddin el-Aydîni el-Hanefî'dir. 820/1417 tarihinde Aydın'a bağlı Güzelhisar kasabasında doğmuştur. Aydınlı olduğu için Rüşenî mahlasını almış ve Dede Ömer Rüşenî adıyla meşhur olmuştur. Gençlik çağında Bursa şehrinde ilim tahsilinde bulunmuş, daha sonra büyük kardeşinin yanına Karaman vilayetine gitmiştir. Onun vasıtasıyla tevbe ettikten sonra Şirvan şehrine giderek oradan Bakü'ye intikal edip Seyyid Yahya-i Şirvani Hz. nin hizmetlerinde bulunmuştur. Onun yanında riyazat ve mücahedat ile meşgul olmuştur. Zaman zaman Tebriz şehrinde bulunup orada, Selçuk Hatun Zaviyesi'nde ikamet etmiştir. Uzun Hasan'ın ilgisine mazhar olmuştur. Rüşenî hayatının ilerleyen dönemlerinde Halvetiyye tarikatına intisap etmiş, bu tarikatın büyüklerinden biri olarak kendine bağlı bir kol Rüşenîyye ismini almıştır. Şeyh Rüşenî H. 892 yılında Tebriz'de vefat etmiştir.³²

Rüşenî'nin başlıca eserleri, *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl*, *Çobannâme*, *Miskinnâme*, *Neynâme*, *Diva* ve, *Âsâr-ı Aşk'tır*.³³

Rüşenî'ye ait olan ve tam adı *Hâşiye Rüşenî ale'l-Beydâvî* olan eser, 850 varaktır. 42 YU 707 Demirbaş numarası ile kayıtlı ve 210x155-170x95 mm. boyutlarında olup nesih hatla yazılmıştır.

32 Bk. Yusuf Ahmed Ali, *el-Beydâvî ve Menhecuhu fi't-Tefsir*, s. 337.

33 Sâdık el-Geylânî, *Hâşiye ala Beydâvî*, vr. 24.

Rüşenî eserinde önce Beydâvî'nin lafzını "Kavluhu" kaydıyla verir, daha sonra hemen cümlenin veya kelimenin ardından kendi açıklamasını getirir. Eser, Fatıha sûresinden Nas sûresine kadar Kur'an'ın tamamını içine alır. Eserde irab ve belagat bahislerinin yer aldığı tahlillerin yanı sıra, muhaşşinin tasavvufla iştigali sebebiyle tasavvufi/işârî yorumlara da yer verilmiştir. Hâşiyede, sahabe ve tabiin neslinden pek çok isimden nakiller olduğu gibi, Abdürrezzak b. Hemmam, Ebu Ali el-Fârisî, et-Taberî, ez-Zeccâc, Fahreddin er-Râzî, Ragıb el-İsfehânî, Ebu Hayyan el-Endelûsî ve Taftazânî gibi büyük alimlerden nakillerde bulunulmuştur. Eserde yer yer fıkhi ve kelami bahisler de yer almaktadır.³⁴

6. Ali el-Kârî Nureddin b. Sultan Muhammed el-Herevî (v. 1014 H.)

Molla Ali el-Kârî ismiyle meşhur olan müellifin ismi, kendi risalelerinde Ali b. Sultan Muhammed olarak geçer. Kur'an ilimleri hususunda derin bir âlim olması ve kıraat ilmiyle uğraşması sebebiyle el-Kârî ismiyle anılmıştır. Herat şehrinde doğup büyüyen âlim, hattatlığı ile meşhurdur. Geçimini, her yıl yazdığı bir Mushaf'a karşılık elde ettiği gelir ile sağladığı belirtilmektedir. 1014/1605 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Ali el-Kârî, İslâmî ilimlerin pek çoğu ile iştigal etmiş, değişik ilim dallarında yazdığı ve yüzden fazlası günümüze ulaşan eserleriyle daha hayatta iken İslâm dünyasında meşhur olmuş bir ilim adamıdır. Özellikle İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin (v. 150/767) *Fıkh-ı Ekber* adlı eserine yazdığı şerh, çok tanınan bir eserdir. Bu eserinde o, Ebu Hanife'ye bağlı kalmış, ondan gelen her fikri doğru kabul ederek onu rehber edinmiştir. Ali el-Kârî'nin mevzu hadislerle ilgili eserleri de meşhurdur. Muh-yiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud görüşüne şiddetle karşı çıkarak onu tekfir etmesi ile bazı çevrelerin antipatisini kazanmıştır.

Pek çok eser telif etmiş olan Ali el-Kârî'nin akaid alanında *Risale fi Vahdeti'l-Vucûd*, *Keşfu'l-Hıdr fi Hâli'l-Hızır*, *el-Kavlü's-Sedîd fi Hulfi'l-Vaid*, *Edilletü Mu'tekadi Ebi Hanife fi Ebeveyi'r-Resul* gibi eserleri vardır. Hadis alanındaki eserlerine örnek verecek olursak, *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*, *el-Esraru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa*, *el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Mevdû'*, *Mirkâtü'l-Mefatih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, *Şerhu'l-Muvatta*, *Şerhu Müsnedi'l-İmam Ebi Hanife*, *Şerhu's-Şifâ bunlardan*dır. Fıkıh alanında ise *Tezyinü'l-İbâre fi Tahsini'l-İşâre*, *Hâşiyetü alâ Fethi'l-Kadir*, *Zeylu Teşyü Fukahâi'l-Hanefiyye*, *Şifâu's-Sâlik fi İrsali Malik*, *Lisanu'l-İntida fi'l-İktida*, *el-Makâlâtü'l-Azbe fi Mes'ele'ti'l-İmâme* gibi telifleri var-

34 Bk. Yusuf Ahmed Ali, *el-Beydâvî ve Menhecuhu fi't-Tefsir*, s. 339.

dır. Bunların dışında tasavvuf, siyer, Arap dili ve edebiyatı gibi pek çok alanda müellifimizin kalem oynattığını görüyoruz.

Ali el-Kârî'nin tefsir ve Kur'an ilimlerine dair yazdığı eserlerden birkaçı şunlardır: *Envâru'l-Kur'an ve Esrâru'l-Furkan*, *el-Cemâleyn ale'l-Celaleyn*, *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvî*, *el-Mes'ele fi'l-Besmele*, *Şerhu's-Şâtibiyye*, *el-Feydu's-Semâvî fi Tahrici Kıraati'l-Beydâvî*, *el-Minehu'l-Fikriyye bi Şerhi'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, *el-Hibetü's-Seniyyeti'l-Aliyye alâ Ebyati's-Şâtibiyyeti'r-Râiyye*, *er-Risale fi Alâmeti'l-Vakf fi'l-Kur'an*, *el-Mertebetü's-Şuhûdiyye fi Menzileti'l-Vucûdiyye*.³⁵

Ali el-Kârî'nin telif ettiği ve Yusufpaşa Kütüphanesi'nde 42 Yu 708/1 numarası ile kayıtlı eser, 215x145-140x65 mm. boyutlarındadır ve tâlik yazı ile yazılmıştır. H. 1196 yılında Mekke'de Hattat Muhammed Safvet b. Yusuf b. Amr Hasan tarafından istinsah edilmiş olan Kitabın girişindeki kayda göre eserin tam adı *Hâşiyetül Kârî alâ Tefsiri'l Beydâvî*dir. Eser, Ali el-Kârî'nin, Beydâvî'nin Tefsirindeki kıraat ilmine dair açıklamaların şerhinden ibarettir. Yazma nüsha, 386 varaktır. Söz konusu hâşiye, yazma nüshanın 362. varığında sona erer. Nüshanın 370. varığından itibaren sürpriz bir risale karşımıza çıkar. Yazma nüshanın başındaki kayıta ve Mukaddime bölümünde izah edildiğine göre bu kısımda Müfessir Beydâvî'nin Süyûtî'nin Tefsiri üzerine yazdığı hâşiye yer almaktadır. Bu hâşiyede kısa izahlar yer almakla birlikte Kur'an'ın bütünündeki sûreler ele alınmıştır.

Ali el-Kârî'nin Hâşiyesinde Beydâvî'nin Tefsiri, Fatıha sûresinden Nas sûresine kadar bütün sûreler bazında ele alınmıştır. el-Kârî bu mevzui hâşiye çalışmasının başındaki kısa Mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra kitabın yazılış sebebini açıklıyor. Anlatığına göre o, büyük müfessir Beydâvî'nin tefsirinde kıraatlerin tahkiki ve rivayetlerin değerlendirilmesi hususunda bir takım hatalar (zelleler) ve kendi ifadesiyle kalem sürçmeleri görmüştür. Bunun da Beydâvî'nin büyüklüğüne bir hâlel getirmeyeceğini çünkü insan kelimesinin unutmak anlamındaki nisyandan geldiğini söyler. Devamla, erbab-ı kemalden bazı kimselerin, tefsirde yer alan kıraatlerin tahrici ve ilgili rivayetlerin tashih edilmesi ve böylece şaz olan görüşlerin veya kıraatlerin tespit edilmesi gayesiyle bir hâşiye yazmasını istediklerini nakleder. Böylece bu hâşiyeyi hazırladığını ifade ettikten sonra kıraat ilmine ve mütevatir kıraatlere dair birtakım bilgiler verir. Bildirdiğine göre mütevatir kıraatler cumhur-i ulemaya göre yedi adettir. Hanefi mezhebinin büyüklerinin, özellikle iki şeyhin -Rafii ve Nevevi-, ayrıca onlardan sonra gelen Şafii ulemasının bu görüşte olduğunu söyler. On büyük kıraat arasında zikre-

35 Geniş bilgi için bk. Şakâik Zeylleri, I, 281-282; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 339-340.

dilen diğer üç kıraatin de İmam Begavî ve Allâme Cezerî tarafından aynı şekilde mütevatir kabul edildiğini ekler. Zikrettiğine göre on kıraatin dışındaki dört kıraatin şaz olduğu ve onların namazda veya başka ortamlarda okunmasının caiz olmadığına hiç şüphe yoktur. Bu kıraatlerden ancak âyetlerin manalarının anlaşılması hususunda yararlanılabilir. Çünkü onlar ahad haber hükmündedir. Mutlakın takyidi ve mücmelin tebyini hususunda onlardan yararlanılır.

SONUÇ

İslâm tarihi boyunca büyük bir ilgiye mazhar olmuş olan Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esraru't-te'vil* adlı tefsiri, Osmanlı döneminin de en çok revaç bulmuş olan tefsiridir. Bu sebeple söz konusu tefsir üzerine yapılmış serh, hâşiyeye tâlik gibi çalışmalar yüzyıllar boyunca okunmuş ve bu çalışmalar kütüphanelerimizi doldurmuştur. Konya Yusufâğa Kütüphanesi'ndeki Beydâvî Tefsiri Hâşiyelerini incelediğimiz bu tebliğimizde bu eserlerin pek çok kıymetli bilgileri ihtiva ettiğini gördük. Bu eserlerde pek çok ilme dair bilgiler verilmekte, tefsirin aslında yer alan gramer, belagat açıklamalarının hâşiyelerde de yer aldığı görülmekte, Beydâvî'ye ait tefsir lafızlarının gramer başta olmak üzere pek çok açıdan değerlendirildiğini görmekteyiz. Bu değerlendirmelerin bazen asıl metne göre dikkat çekici şekilde geniş boyutta olduğu dikkat çekmektedir. Hâşiyeler arasında Sa'dî Efendiye ait olan eser, gerek ihtiva ettiği bilgiler, gerekse yazıldığı dönemde ve daha sonraki zamanlarda gördüğü büyük ilgi ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Hâşiyelerde zaman zaman Beydâvî'nin görüşlerine aykırı yorumlar yapıp söz konusu hususlarda O'nun tenkit edildiği görülmektedir. Beydâvî'nin tefsirinin hâşiyeleriyle birlikte basılması, özellikle Sa'dî Efendi'nin Hâşiyesi'ne gereken değerin verilmesi, tefsir ilmi açısından büyük önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmi Araştırmalar*, İstanbul, I/6, 1999, s. 249-303.

Ali, Yusuf Ahmed, "*el-Beydâvî ve Menhecuhu fi't-Tefsir* (Basılmamış Doktora Tezi), Mekte, tsz.

Ateş, Süleyman, "Osmanlı Müfessirleri", *Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 1999, VIII, 143-162.

Beydâvî, Ebû Saîd Nasıruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed (685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil I-II*, Dersaadet, İstanbul, ts.

- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi I-II*, Diyanet İşleri Reislîği, Ankara 1960.
- Bursalı Mehmed Tahir b. Rifat (1344/1925), *Osmanlı Müellifleri I-III*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2005.
- Demir, Ziya, XIII.-XVI. yy. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Yayınları, İstanbul 2006.
- Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri I-III*, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
- İpşirli, Mehmet- Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 404-405.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim I-II*, İz Yayınları, İstanbul 1997.
- Karadağ, Çağfer, *Ali el-Karî'nin Hayatı, Selef Akâdesine Dönüş Çabası ve Eserleri*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 5, Cilt: 5, s. 287-299.
- Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun I-II*, Maarif Vekâleti, Ankara 1941.
- Koç, Aylin, "Sinan Paşa", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 229-230.
- Özel, Ahmet, "Ali el-Kârî", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 403-405.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Beyzavi", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 100-103.
- Zirikli, Hayreddin, *A'lam Kâmusu Terâcim, I-XI*, Dâru'l-İlm, Beyrut 1990.